

ПРОБЛЕМА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ В СУЧАСНОМУ ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Шишка Р. Б.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри господарського права і процесу
Юридичного інституту Національного авіаційного університету

У статті йдеться про інститут зловживання цивільними суб'єктивними правами: звертається увага на загострення проблематики та її прояви, основні напрями його дослідження.

Ключові слова: право, цивільне право, суб'єктивне право, зловживання правом.

Термін «зловживання правом» застосовується ч. 3 ст. 13 ЦК України [9] як недопущення дій особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Ці дії порушують суб'єктивні права та охоронювані законом інтереси інших осіб і можуть стати підставою для настання передбачених законом негативних наслідків. За ч. 6 ст. 13 ЦК в разі недодержання особою при здійсненні своїх прав визначених законом вимог, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами та застосувати встановлені законом наслідки. Останні в чинному законодавстві є розрізненими і пошеними єдиною консолідуючою основи.

Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Тож визнано, що діяльність держави в особі її органів підпорядкована людині і насамперед громадянину України. Але права конкретної людини забезпечуються тим, що встановлено певний суспільний порядок і він є стабільним та непорушним, він є розумним та справедливим, влада його неухильно забезпечує, а учасники громадянського суспільства не ініціюють його частих змін і преференцій чи імунітету від його дотримання. Практика свідчить, що для українського суспільства це поки що неосяжні й недосяжні категорії. Яскравим проявом того є зловживання правом у навмисному зацікавленому здійсненні суб'єктивних прав чи інтересів, що спричиняє завдання шкоди охоронюваним законом іншим правам та інтересам інших осіб.

Проблематика зловживання правом на фундаментальному рівні досліджена О. В. Волковим в РФ [3], хоча вона існує давно як прояви здійснення цивільних прав не відповідно до їх дійсного призначення, яке в подальшому отримало назву зловживання правом. Так, ця проблематика обговорювалася з початку ХІХ ст. І. Б. Новицьким, Л. І. Петражицьким, І. А. Покровським, потім М. М. Агарковим, М. Й. Бару, С. М. Братусем, С. І. Вільнянським, М. С. Малєїним, В. А. Рясенцевим, В. О. Тарховим та ін. Зокрема, М. М. Агарков [1, с. 426] та І. А. Покровський [6, с. 119] стверджували, що теорія зловживання правом відображається на функціях права в цілому і є проявом гнучкості права й невизначеності закону.

Найбільш відомою є робота В. П. Грибанова [4], де він обґрунтував необхідність закріплення у законодавстві принципу недопустимості зловживання цивільними правами всупереч їх призначенням, а не як суб'єктивної загальної ідеї, об'єктивно обумовлено форми, визначив доктринальне поняття «зловживання правом» як протиправної поведінки, розробив об'єктивні та суб'єктивні критерії для застосування правила про недопустимість зловживання правом, виявив загальний вплив цього феномена на правозастосувальну практику при оцінці правомірності дій управнених осіб. Цю проблему він звів до «проблеми суб'єкта», що, на наш думку, не повністю відповідає дійсності і знімає відповідальність законодавця та науковців у розробці видів, засобів та форм протидії зловживанню правом.

Цікавими є сучасні роботи російських вчених з проблематики зловживання цивільним правом, зокрема категорії шикани в цивільному праві (Т. С. Яценко [10, с. 28]), структурних елементів змісту поняття «зловживання суб'єктивним правом» (А. Ю. Белоножкін [2, с. 19]), цільових прав-обов'язків при зловживанні правом (В. І. Ємельянов [5, с. 22]), підходу до цієї проблематики через категорію інтерес (С. Д. Радченко [8, с. 16]) чи в контексті соціальних меж здійснення прав (О. А. Поротикова [7, с. 18]). Ця проблематика розглядалася П. А. Ізбрехт, М. В. Ібрагімовою, Н. А. Ковальовою, І. А. Тимаєвою, а також А. В. Юдіним, Я. В. Грель, В. О. Аболоніною. В Україні її вивчала І. В. Венедиктова та інші.

У науці цивільного права немає єдності щодо юридичної природи інституту зловживання правом (чи правомірні дії, чи правопорушення, чи особлива форма реалізації права тощо). Вказується на навмисне або ненавмисне неусвідомлене і навіть необережне зловживання чи через його наслідки – майнову та немайнову шкоду. Очевидною є потреба в: уніфікації чи легальному визначенні поняття «зловживання цивільним правом»; встановленні їх видів та засобів, умов для кваліфікації зловживань та застосування наслідків (відмови у захисті права, визначення його як порушення тощо), об'єкта зловживання цивільним правом (суб'єктивне право, саме право і навіть обов'язок при його виконанні), причини недосконалості конструкції суб'єктивного права, формалізму права, свавільного тлумачення свобод при здійсненні прав співвідношення категорій «зловживання правом» і «межі здійснення права», змісту засад добросовісності та розумності тощо.

Зазвичай, при оцінці наявності зловживання правом виходять із ознак неправомірного здійснення управненою особою свого суб'єктивного права, порушення міри і виду визначеної законом поведінки. Формально це

визначено ст. 12 ЦК України та уточнюється ст. 13 цього Кодексу та спеціальними актами чинного законодавства й підгалузевими та інституційними підходами. Зокрема, варто виділити зловживання особистими немайновими правами, насамперед, недоторканністю, де чимало провокацій не тільки з боку володільців прав, а й професіоналів (політиків, журналістів, артистів тощо). Виділяються зловживання: правом власності, особливо при намаганні здійснити речові права; речовими правами при надмірному та нерозумному їх здійсненні; правами інтелектуальної власності, особливо інститутом вільного використання; зобов'язальними правами, зокрема правом вимог, правом на свободу укладення договорів, формування їх умов, особливо кабальних, і навіть виконанням зобов'язань; правом на захист і на самозахист. Кожне із них має свої прояви, засоби та форми, може здійснюватися безпосередньо чи опосередковано і навіть сумарно. Наприклад, навіть якщо удень дозволено голосно програвати музику, то це не означає перевищення екологічно виправданих меж чи, як інколи, «травлю звуком» – залишення увімкнутою відтворюючу апаратуру.

Тут йдеться про зловживання правом з єдиним наміром – завдати шкоди особі (шкани), зокрема, її психічному стану, унеможливити заняття тими видами діяльності, які потребують зібраності та тиші. Зустрічаються зловживання заради збагачення, зокрема, отримання майнової вигоди (наживи) шляхом невідповідних і несправедливих умов договору. Здебільшого це проявляється у цінній політиці, нав'язуванні споживачу не потрібного йому товару через настирливі пропозиції.

Досить актуальним є уникнення від виконання обов'язків перед кредиторами, що набуло загрозливих масштабів та особливо із наступним перешкоджанням здійсненню права на охорону та захист. Останнє навіть набуло поширення як тактичний прийом відстрочення виконання обов'язків, фіксації документування вчинених порушень, подання позову, його проходження у суді, затягування самого процесу виключно через суб'єктивні причини. Як свідчать судді, при кількісному зростанні в рази захисників відкладення розгляду справ через неявку представників стало серйозною проблемою у сучасному судочинстві.

Тут йдеться про зловживання процесуальними правами як особливу форму процесуального правопорушення як навмисних, недобросовісних дій учасників цивільного процесу із порушенням умов здійснення суб'єктивних процесуальних прав чи їх імітації. Це може проявлятися в обмані щодо обставин справи чи викладення їх на користь лише однієї зі сторін чи інших діяч з метою обмеження можливості здійснення прав іншою стороною чи третіми особами, а також для перешкоджання діяльності суду з правильного та своєчасного розгляду і вирішення цивільної справи.

Об'єктивно таке зловживання полягає здебільшого в штучному створенні учасником процесу таких юридичних фактів, які спричиняють настання правових наслідків для вчинення судом певних процесуальних дій чи відмови в їх учиненні. Така поведінка учасника процесу є імітацією створення враження наявності вигідної для зловмисника чи його представника правової ситуації. При тому можуть бути як активні дії зі створення такого враження, так і пасивні дії із створенням враження відсутності таких фактів.

Аналіз практики надає підстави для виокремлення найбільш типових зловживань суб'єктивними цивільними правами:

- 1) через привласнення прав, що не передбачені законодавством;
- 2) вибором норми права (цивільного чи господарського) і її тлумачення, зокрема доктринального, через висновки фахівця;
- 3) інформацією та іншими немайновими правами;
- 4) повноваженнями органу чи представника юридичної особи;
- 5) вільним формуванням умов договору, видами його забезпечення (неустойкою, заставою, задатком тощо); наслідками порушення взятих зобов'язань (розміром відсотків, умовами відшкодування збитків тощо); ухилення від укладення договору чи ведення переговорів для виду (створити враження конкурентного укладення, відволікти увагу, отримати конфіденційну чи комерційну інформацію тощо);
- 6) укладенням договору таким чином, щоб ухилитися від сплати податків чи їх занижити; отримання відшкодування сплаченого податку на додану вартість із бюджету;
- 7) корпоративними правами на позачергові збори та зміну керівництва, а фактично – захоплення майнового комплексу;
- 8) при ліквідації боржника (в тому числі при його банкрутстві);
- 9) реалізацією майна, що призначене для задоволення вимог кредиторів з метою збити його ціну і за заниженої ціни реалізувати;
- 10) перерахуванням коштів одержувачу для отримання підтвердження наявності договірних відносин з оренди майна (псевдооренда мітингувальниками Палацу профспілок);
- 11) укладенням «абстрактних» правочинів та набуттям за ними зобов'язань, зокрема, видачі векселів; зарахуванням зустрічних вимог;
- 12) позовами про визнання правочинів недійсними чи такими, що не відбулися;
- 13) відмовою у захисті прав;
- 14) іншими правами.

Засоби зловживання можуть бути об'єктивного та суб'єктивного походження і доступні всім професіоналам, наприклад, тим же адвокатам. Об'єктивні зумовлені юридико-технічним формалізмом норм цивільного права та їх недосконалістю, формалізованим дуалізмом приватного права, нормотворчістю і експертизою проектів нормативних актів. Суб'єктивні зумовлені соціальною дійсністю (традиційною для слов'ян необов'язковістю виконання законів, прогалинами виховання, освіти, викривленням правосвідомості і правовим нігілізмом, використанням промахів і непрофесійністю учасників правовідносин), а також індивідуальними особливостями окремих «зловмисників», що набуло форм умислу особливо для осіб, які знають, що посаду набули тимчасово і навіть за позитивних результатів їх діяльності не можуть розраховувати на перспективу та реалізацію стратегічних планів, а тим більше програм, що є підґрунтям для зловмисного мислення, силогізмів, побудови сумнівних схем тощо.

Значно гірше, коли зловживання правом вчиняється із наміром. Зокрема, конструкція товариства із обмеженою відповідальністю наразі слугує формою для прикриття зловживань: статутний фонд незначний, якщо він і формується, то сума укладених правочинів не обмежується, практично реалізувати презумпцію повного відшкодування завданої школи неможливо, а рекламна активність їх слугує втягненню споживачів у кабальні правовідносини без всякого чи примарного забезпечення. Досить часто тут йдеться про намір.

Намір при здійсненні суб'єктивного права наведено у ст. 10 ЦК РФ, але проігноровано в ЦК України. Намір – психологічна установка суб'єкта на волевиявлення відповідно до диспозиції норми права та виробленого плану поведінки, зокрема бізнес-плану. Намір – правова категорія, яка є частиною правової оцінки відповідності волі волевиявленню та засобам досягнення мети вступу у правовідносини. Намір реалізується через правові засоби чи види, а останні, здебільшого, свідчать про наміри. Відповідно, неправовий засіб свідчить про порушення і зловживання правом.

Зловживання правом свідчить, що дії щодо його здійснення вчиняються поза встановленими чи розумними: місцем, обсягом, часом, способом, формою. Проте, якщо є згода осіб, які можуть потерпати від того, то таке здійснення права допустиме й сприймається як належне. Йдеться про проведення весілля у сільській місцевості за мовчазної звичаєвої згоди на утиски. В українській традиції святкування Андрія традиційні жарти взагалі не припустимі та виходять за межі бешкету.

Зловживання правом – така поведінка управненої особи при здійсненні її суб'єктивного права, яка завдає шкоди іншим особам та кваліфікується як порушення цивільних їх прав. Зловживання визнаються як правопорушення. Водночас обґрунтовано засоби зловживання правами, введено поняття «зловживання обов'язками», «зловживальна бездіяльність», «зловживальний намір», «зловживальні схеми» [3, с. 5]. Вони в українській цивілістиці «terra incognita».

Як зазначалось, зловживання правом є поведінкою (активною чи пасивною) із здійснення права, але з порушенням встановлених меж, місця, способу і форми їх здійснення. Це ґрунтується на аналізі ч. 6 ст. 13 ЦК України, відповідно до якої в разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені ч. 2–5 цієї статті (тобто, фактично меж здійснення прав), суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. При цьому зловживання правом завжди є поведінкою протиправною, що полягає в тому, що, здійснюючи своє суб'єктивне право, уповноважений суб'єкт порушує встановлений нормою права обов'язок дотримуватися при здійсненні права меж (вимог) його здійснення. Наразі такий загальний обов'язок закріплений ч. 1 ст. 13 ЦК України, згідно з якою цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

Варто зауважити, що термін «зловживання правом» використано в інших галузях права: сімейному праві (п. 4 ч. 1 ст. 247 СК), кримінальному праві (ст. 167, ст. 364 КК України), господарському праві (ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції»). Зловживання правом означає перевищення меж здійснення прав, зокрема:

- 1) учинення дій, які порушують права інших осіб, завдають шкоди довіллі або культурній спадщині (ч. 2 ст. 13 ЦК);
- 2) учинення дій з наміром завдати шкоди іншій особі чи зловживання правом в інших формах (ч. 3 ст. 13 ЦК);
- 3) порушення моральних вимог суспільства при здійсненні цивільних прав (ч. 4 ст. 13 ЦК);
- 4) використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку та недобросовісна конкуренція (ч. 5 ст. 13 ЦК);
- 5) бездіяльність, коли відповідно до приписів чинного законодавства статусна особа повинна вчинити встановлені для неї законом дії.

Зловживання правом полягає у вчиненні управненою особою відповідних дій щодо використання можливостей, які закладені в її суб'єктивному цивільному праві. Зловживання правом призводить до негативних наслідків для інших осіб: порушення обов'язків дотримуватися визначених меж його здійснення; не порушувати суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів інших учасників цивільних правовідносин; не допускати заподіяння шкоди здоров'ю людини, погіршення довіллі, пошкодження або знищення чужого майна; не перешкоджати здійсненню речових та інших прав; не заподіяти шкоди честі, гідності та діловій репутації тощо.

Зловживання правом – особливий вид порушення цивільних прав, що передбачає застосування до особи, яка зловживала суб'єктивним правом чи інтересом, негативних наслідків: відмову в захисті її права, яке

здійснене із зловживанням, заборону спілкуватися чи навіть наблизитися на певну відстань до особи чи його об'єкта, інші негативні наслідки, які встановлені за цей вид зловживання правом. Воно порушує охоронювані законом суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси інших суб'єктів цивільних правовідносин. Нема ніякого сенсу забороняти зловживання правом, передбачати негативні наслідки за зловживання, якби від нього не було б шкоди.

Негативні наслідки від зловживання правом можуть проявлятися по-різному, але вони завжди мають місце. В іншому випадку не можна стверджувати, що особа зловживає своїм правом. Зловживання правом є підставою для застосування до особи, яка його вчинила, негативних наслідків, наприклад, відмова їй у захисті прав. Характер негативних наслідків від зловживання правом залежить від того, яке саме суб'єктивне право чи охоронюваний законом інтерес було порушено. Такими наслідками можуть бути заподіяння шкоди здоров'ю людини, погіршення екологічної ситуації, пошкодження або знищення майна, перешкоджання в користуванні річчю, нанесення шкоди честі, гідності та діловій репутації тощо. До них відноситься також: відмова у захисті порушнику того його права, яке здійснене із зловживанням (за ч. 3 ст. 16 ЦК України суд може відмовити у захисті цивільного права особи в разі порушення нею положень ч. 2–5 ст. 13 ЦК); якщо на момент звернення відповідної особи за захистом своїх прав до суду інша особа продовжує зловживати своїми правами, суд повинен зобов'язати її припинити такі дії (ч. 6 ст. 13 ЦК України).

Якщо законом або договором не встановлені спеціальні санкції за зловживання правом, такі наслідки обираються самою особою, виходячи з положень цивільного законодавства. Класифікувати зловживання правом можна на різних підставах. Відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України розрізняються зловживання правом, які полягають в діях особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

В залежності від підгалузі цивільного права, яким зловживає особа, можна розрізнити зловживання речовими правами, зобов'язальними правами, спадковими правами, особистими немайновими правами, правами, що виникають у сфері інтелектуальної власності. Так, оприлюднення твору, внаслідок чого порушено права інших людей на таємницю їх особистого і сімейного життя, є прикладом зловживання правом, що виникає у сфері інтелектуальної власності та права на інформацію.

Таким чином, проблема зловживання правом має ряд проявів, є досить актуальною для врегулювання суспільних відносин та запобігання цьому правовому інституту на практиці, потребує теоретичного підґрунтя та практичного вирішення на загальному, підгалузевому та інституційному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Агарков М. М.* Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков. // Известия АН СССР. – 1946. – № 6. – С. 423–428.
2. *Белоножкин А. Ю.* Содержание и формы злоупотребления субъективным гражданским правом: дис. на соиск. уч. степени канд. юрид. наук / А. Ю. Белоножкин. Волгоград, 2005. – 206 с.
3. *Волков А. В.* Злоупотребление гражданскими правами: проблемы теории и практики: дис. на соиск. учен. степени докт. юрид. наук / А. В. Волков. – Москва, 2010.
4. *Грибанов В. П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 284 с.
5. *Емельянов В. И.* Недопустимость злоупотребления гражданскими правами по российскому законодательству: дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. / В. И. Емельянов. – М. – 2001. – С. 22.
6. *Покровский И. А.* «Классика российской цивилистики». Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 1998.
7. *Поротикова О. А.* Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом: дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. / О. А. Поротикова. – Саратов, 2002.
8. *Радченко С. Д.* Злоупотребление правом в гражданском праве России: дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. / С. Д. Радченко. – М., 2008.
9. *Цивільний кодекс України.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/tsivil_nij_kodeks_ukr. Режим доступу aini.htm.
10. *Яценко Т. С.* Шикана как правовая категория в гражданском праве: дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук. / Т. С. Яценко. – Волгоград, 2001.

Speech goes in the article about the institute of abuse of civil subjective laws: attention applies on intensifying of range of problems and her displays, basic directions of his research.

В статье идет речь об институте злоупотребления гражданскими субъективными правами: обращается внимание на обострение проблематики и её проявления, основные направления его исследования.